

बखरवाड.मय निर्मातीमागची प्रेरणा, प्रयोजने व स्वरूप

डॉ. सुनिता उग्रस्कर

मराठी विभाग, गोवा विद्यापीठ, ताळगांव पठार, तिसवाडी-गोवा

मराठी वाड.मय क्षेत्रामध्ये 'बखर' हा एक महत्त्वाचा वाड.मय प्रकार मानला जातो. बखर हा महानुभावीय गद्यग्रंथपरंपरेचा वारसा जोपासणारा, मध्ययुगीन मराठी साहित्यातील वाड.मयीन व भाषिकदृष्ट्या वैभवशाली व संपन्न असा गद्य वाड.मय प्रकार मराठेशाही व पेशवाईमध्ये विशेष बहराला आला.

पाठांतर सुलभतेमुळे प्राचीन मराठी साहित्य हे बहुतांशी पद्यमय स्वरूपातच निर्माण झाले. मराठी भाषेच्या उगमाविषयी विचार करताना आपल्याला ताम्रपट, शिलालेख, ज्योतिष व वैद्यक, जारण-मारण प्रयोगाच्या, जमाखर्चाच्या चोपड्या इत्यादी लिखित वाड.मयापर्यंत जाता येते. हे सर्व वाड.मय तत्कालीन बोली भाषेतूनच निर्माण झाल्याने ती बोली भाषा ही व्यवहार भाषा न राहता ती ग्रांथिक भाषा बनली. तेराव्या शतकातील गद्यवाड.मयाचे स्वरूप हे प्रामुख्याने तत्त्वचिंतनपर व धार्मिक-सांप्रदायिक स्वरूपाचे होते. महानुभाव संप्रदायातील 'लीळाचरित्रा'दि गद्यग्रंथ आणि 'दृष्टांतपाठा'चा समावेश ललितगद्यातच होतो. या गद्यग्रंथाच्या केंद्रस्थानी 'श्रीचक्रधर' असल्याने तेच त्यांच्या विचारचिंतनाचे स्फूर्तिकेंद्र बनले.

बखर लेखनाच्या उद्गमाच्या काळाचा विचार करता इस्लामी राज्यकर्त्यांचा महाराष्ट्राशी संबंध आल्यानंतरच त्यांच्या 'तवारिखां' व 'अखबारी' महाराष्ट्रीयानांच्या अवलोकनात आल्या असल्यात. 'तवारिखां' व 'अखबारी' मध्ये इतिहासलेखन करण्याची प्रथा इस्लामी राज्यकर्त्यांनी रुढ केली होती. इस्लामी राजवटीमुळे निर्माण झालेल्या भ्रष्टतेमुळे लोकमानसामध्ये अराजकता निर्माण झाली होती. व त्याच्यातून लोकप्रबोधनहेतू पौराणिक-धार्मिक कथा, आपल्या ऐतिहासिक पुरुषांची चरित्रे, आपल्या राजांच्या, दरवाराच्या, सरदाराच्या घराण्याची माहिती सांगून आपल्या वैभवशाली इतिहासाचे कथन करणे बखरकारांना महत्त्वाचे वाटले. त्यासाठी तत्कालीन लेखनप्रकार 'तवारिखां' व 'अखबारी' यासारखेच लेखनकरून ते वाचकांसमोर आणणे त्यांना जास्त सोयीचे वाटले असावे.

मराठीमध्ये बखरींची संख्या बरीच असून भाषा व साहित्यगुण या दृष्टीने त्याचे महत्त्व फार मोठे आहे. बखरीतील वाड.मयीन गूणविशेष पाहता त्यामध्ये रसपूर्ण प्रसंग व वक्तृत्वपूर्ण शैली आढळते. म्हणी वाकप्रचार व सुभाषितांचा वापर, संवादकौशल्य, रेखीव प्रसंगवर्णने व स्वभावचित्रणे, चित्रमयता, अतिशयोक्ती, अद्भुतता व रंजकता ही कथनगुणवैशिष्ट्ये तसेच वीर, करूण इत्यादी रसांची उत्कटता, प्रसाद ओज या गुणांचा प्रत्यय व आवेशपूर्ण, प्रौढ व रसाळ फार्सी-उर्दू मिश्रीत भाषा ही बखर वाड.मयाची वैशिष्ट्ये आहेत.

बखरवाड.मयाचे स्वरूप पाहता त्यातील विषयामध्ये विविधता जाणवते. चरित्रात्मक बखरी, प्रसंगाच्या हकीगती सांगणारी बखरी, स्थलविषयक माहिती देणाऱ्या बखरी, संप्रदायांच्या बखरी, पौराणिक बखरी इत्यादी. चरित्रात्मक बखरीमध्ये शिवदिग्विजय, शिवचरित्र, सभासदाची बखर, सप्तप्रकरणात्मक बखर, चित्रगुप्ती बखर, शिवप्रताप, रायरी बखर इत्यादी बखरी येतात. घराण्याच्या हकीगती सांगणाऱ्या बखरीमध्ये दाभाडे, गायकवाड यांचे घराण्याची बखर येते. प्रसंगाच्या हकीगती सांगणाऱ्या बखरीमध्ये पानिपतची बखर, स्थलविषयक माहिती देणाऱ्या बखरीमध्ये महाबळेश्वरची जुनी माहिती देणारी बखर, संप्रदायांच्या बखरीमध्ये समर्थाची बखर, हनुमंत स्वामींची बखर इत्यादी बखरी पाहता येईल, तर शिक्षणार्थ लिहिलेल्या बखरीमध्ये स. माधवरावांसाठी लिहिलेली बकासुराची बखर घेता येईल. विशिष्ट ऐतिहासिक काळाची बखर म्हणजे पेशवाईच्या अखेरची अखवार बखर तर नानाफडणवीसाचे आत्मचरित्र ही आत्मचरित्रात्मक बखर म्हणून पाहता येईल.

याच्यानंतर आणखी काही विषय म्हणजे विशिष्ट पक्षीय बाजू दर्शक बखर- होळकरांची थैली, कलमी बखर- ९१

कलमी बखर, वृत्तबातमी लेखनपर बखर- शके १७४० मधील माहितीपर बखर, भाषांतरीत बखर-बुंदल्यांची बखर, पौराणिक बखर- कृष्णजन्मकथा, माघ माहात्म्य, धर्मविषयक बखर- ख्रिस्ती मंडळीची बखर, अशा अनेक बखरी वेगवेगळ्या विषयानुरूप लिहिल्या गेल्या.

बखरीचे इतके प्रकार जरी असले तरी स्थूल मानाने केवळ तीन प्रकार मानता येतात. त्यातला एक प्रकार म्हणजे चरित्रपर बखर. या बखरीचा मुख्य हेतू व्यक्तीचित्रे मांडणे हे असते. ही व्यक्ती लोकोत्तर असते. त्यांच्याद्वारे लोकोत्तर प्रसंग, त्या व्यक्तींच्या महत्त्वाकांक्षा, शौर्य, औदार्य, स्वाभिमान, स्वामिनिष्ठा, लोभ, मत्सर इत्यादी प्रेरक भावना या सर्वांचे निरूपण बखरीतून केलेले असते. तसेच राजकीय उलाढालीबरोबरच तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीचे चित्रण करताना तत्कालीन समाजाच्या नैतिक, धार्मिक, कौटुंबिक जीवनातील चित्रण बखरकार करित असतो. दुसरी माहितीपर बखर या बखरीमध्ये केवळ हकीगत आलेली असली तरी वेगवेगळ्या उपमा अलंकाराद्वारे ती हकीगत रसपूर्ण व्हावी याकडे लेखकाचा कल असलेला दिसतो. म्हणजे केवळ हकीगत सांगताना त्यामध्ये रसविष्कार झाला तर ती अधिक सरस उतरणार आणि वाचकांची ती हकीगत ऐकण्याची उत्कंठा वाढीस लागणार हा जाणीवपूर्वक हेतू हे गद्य रचताना लेखकांनी बाळगलेला दिसतो. तिसरी धर्मविषयक बखर, यामध्ये अधर्मीयांना धर्माविषयी जाणीव करून देणे व अनितीच्या मार्गावरून नीतीच्या मार्गावर आणणे हा हेतू दिसतो. एकंदरीत व्यक्ति, माहिती व धार्मिक जीवन याविषयी लोकांना ज्ञान करून देणे हे या बखरी मागचे प्रयोजन दिसते.

काव्यंशसे, अर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिवृत्तये कान्ता संमित तयोपदेशयोपदेश युजे ॥ ही मम्मटकृत प्रयोजने आहेत. ?

व्यवहारज्ञान हे प्रयोजन मानले तर बखरकाराला व्यवहारज्ञान असल्याचे व त्याचे ज्ञान तो वाचकांना किंवा श्रोत्यांना देत असल्याचे दिसते. बखरीचे स्वरूप पाहता बखरीमध्ये आलेल्या हकीगतीची व चरित्राची माहिती बखरकाराला असणे अगत्याचे ठरते. त्यासाठी शास्त्रांचा परिचय, संस्कृतीची ओळख, चालीरितींची माहिती, व्यासंग, अभ्यास, कल्पनाशक्तीची देणगी, भाषेवर हुकमत सूक्ष्म निरीक्षणशक्ती व मानवी स्वभावाचे ज्ञान असणे आवश्यक आहे. हे जीवनव्यवहाराचे ज्ञान त्याच्या साहित्यातून प्रसंगपरत्वे वाचकांना मिळते. बखरवाड.मयातून मानवी स्वभावाचे घडणारे दर्शन, त्यांच्या सुष्ट-दुष्ट कृती, राजकारणाचे डावपेच, सज्जन व लबाड माणसांच्या जीवनकथा या दृष्टीने व्यवहार ज्ञान देण्याचे कार्य हे साहित्य करते.

अशुभनिवारण हे प्रयोजन आज तितकेसे महत्त्वाचे मानले जात नसले तरी तत्कालिन समाजव्यवस्थेच्या मानसिकतेमध्ये अशुभनिवारणासाठी साहित्याकडे वळणे हे प्रयोजन मानवी व्यवहारातील परंपरेचे द्योतक आहे. काही बखरीत हे प्रयोजन आढळून येते. उदा. 'चरित्र पुण्यश्लोक राजियाचे जे घरी लिहून ठेवतील त्यांच्या भाग्यास पारावार नाही व जे वाचतील त्यांस मोठे पुण्य जोडेल. निपुत्रियांस पुत्र होतील व दरिद्रियांस लक्ष्मीवंत होतील व अपेशियांस यशवंत होतील व पुण्यश्लोक, पराक्रमी जे पुत्रवंत असतील त्यांसहि पुत्र होतील. जे लक्ष्मीवंत असतील, ते विशेष भाग्यवंत होतील. यशस्वी असतील ते दिग्विजय होतील. येणेप्रमाणे सर्व मनोरथ पूर्ण होतील.' काही पौराणिककथावाड.मयातून निर्माण झालेल्या पौराणिक बखरीमागे समाजातील वाईटाचे, दुष्टपणाचे निर्दालन हेच प्रयोजन असल्याचे जाणवते. प्राचीन साहित्यशास्त्रज्ञांच्या काळांमध्ये धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष या चातुर्वर्गप्राप्तीचे एक साधन म्हणून काव्याकडे पाहिले जात होते. त्याचे रूपांतर हे नंतरच्या काळांमध्ये आराधना, भक्तीच्याद्वारे अशुभनिवारण होते अशी श्रद्धा निर्माण झालेली दिसते. आपल्या जीवनजाणिवा अधिकाधिक व्यापक करण्याचे, विस्तृत करण्याचे व आपले मन समृद्ध करण्याचे कार्य साहित्याकडून होत असते. बखर वाड.मयातूनही या प्रयोजनचा विचार करता येऊ शकेल.

उद्बोधन किंवा उपदेश करणे हे ही साहित्यामागचे एक प्रयोजन मम्मटाने सांगितले आहे. उद्बोधन हे एखाद्या सामाजिक प्रश्नाचे व तत्त्वाचे नाही तर जीवनाच्या व्यापकपणाशी ते संबंधित असते. बखरवाड.मयातून आलेल्या चरित्राद्वारे व प्रसंगाद्वारे समाजमानसाला उपदेश वा उद्बोधन होऊ शकते. उदा. भाऊसाहेबांची बखर, तसेच हे कथन करित असताना काही बखरीमध्ये आलेल्या म्हणी, वाकप्रचार हे त्याचेच द्योतक आहे. उदा. शरण आलियासी मरण चिंतू नये, सुपांतील

हासती-जात्यातील रडती, जैसी क्रिया धरावी तैसे फळ भोगावे, साठी बुद्धी नाठी (भाऊसाहेबांची बखर)

सद्यःपरनिवृत्तये हे प्रयोजन हे जीवनवादी विचारधारेपेक्षा वेगळे आहे. लेखकाला आत्मविष्कारामुळे लाभणारे समाधान हे प्रयोजन अतिशय मौलिभूत ठरते. मम्मटाने हे मुख्य प्रयोजन मानले आहे. बखर वाच्य हे बहुतेकरून कोणाच्यातरी आज्ञेने लिहिलेले जाणवते. त्यांच्या विषयी बखरकारांना आस्था असलेली दिसते. त्यामुळे त्यांची स्वयंप्रतिभा जरी दिसत असली तरी दुसऱ्या व्यक्तीला समाधान देणे हा उद्देश त्यामागे दिसतो.

राजवाडे यांनी संपादित केलेली महिकावतीची बखरमध्ये निवाडे, हकीगती, लढायांची वर्णने व वंशावळी आहे जी गद्य-पद्य मिश्रित आहे. शक १३७० मध्ये त्यावेळचा देसला नायकोराव याच्या सांगण्यावरून केशवाचार्यांनी ही वंशावळ सांगितली. त्यावेळी इस्लामी आक्रमणामुळे सर्वत्र भ्रष्टता माजली होती. लोक आवारहीन होऊन गेले होते. गोत्र, प्रवर, कुलस्वामी, कुलगुरु ह्यांची कोणासही आठवण नव्हती. महाराष्ट्रधर्म बुडत चालला होता. 'अशा संकट समयी श्रीदेवी कुलस्वामिनी, मालाडच्या देसला जो नायकोजीराव त्यांच्या स्वप्नांत येऊन सांगती झाली की, नायकोरावा, उठ महाराष्ट्रधर्म रक्षण्याकरितां अठरा पगड जातीचा मेळावा कर आणि केळव्यापासून मुंबईपर्यंतच्या सर्व गांवचे, सर्व जातीचे व सर्व गोत्रांचे खलक जमवून त्यास केशवाचार्यांच्या मुखे महाराष्ट्रधर्म सांगीव' यावरून देवीची आज्ञा मानून व देवीच्या आशीर्वादाने वंशपध्दती निरूपण केली. यामागचे प्रयोजन हे जनमानसांना अधर्माविषयी माहिती करून देऊन त्यांना धर्मनीतीकडे आकृष्ट करणे हे असलेले दिसते तसेच तत्कालिन समाजाला उद्बोधनकरण्याहेतूनीही या बखरीची निर्मिती झाली असे आढळून येते.

हनुमंत स्वामीची समर्थ चरित्राची बखर लिहिण्यामागची प्रेरणा अशी आहे, 'जन्म प्रभृतीपासून समाधीपर्यंत श्री समर्थांचे चरित्र म्हणजे अनंत लिला आहेत. त्या सर्व सांगण्याची बुद्धी कोणास आहे? तथापि तुम्ही प्रश्न केलात त्याप्रमाणे पूर्वी श्री गंगाधर स्वामी यांस शिष्यमंडळी यांनी श्रीचे चरित्र श्रवण करण्यास्तव सज्जनगड येथे विनंती केली.'

गोविंद खंडेराव चिटणीस यांनी श्री शाहू महाराजांची बखर लिहिण्यामागचा उद्देश सांगताना लिहितात, 'हे ऐकून पुनः आज्ञा करते जाले की, हे संकलील सांगितले परंतु इत्यंभूत कळावे असा हेतू आहे. तर जेणे करून कार्याची तृप्ती होय आणि आस्थापूर्वक असा मजकूर आला असेल तसा कळवावा. ...'

सप्तप्रकरणात्मक चरित्र लिहणाऱ्या मल्हार रामराव चिटणीसांनी बखरलेखनांची प्रेरणा सांगताना लिहिले आहे, 'तुम्ही पुरातन सेवक, लेखनाधिकारी याजकरितां पूर्वीपासून महाराजांचे कुलाचे ठायी परमप्रतापी पूर्वज होत आले. त्यांनी पराक्रम केले. सार्वभौम राज्ये केली... धर्मस्थापना केली व अमानुषी पराक्रम केले. त्याजपासून आजपर्यंत राज्य उपभोग वंशपरंपरा दक्षिणेत ठाई असे केले. पराक्रम काय केले हे चरित्रपूर्वीक दाखले वगैरे लेहून ठेवले असेल त्या अन्वये लेहून आणावे- जे श्रवण पठण, मनन केले असता सकलविद्या व गुणसंपन्नता व शौर्य, औदार्य गांभीर्य, दया, धर्म, नीती हे सहज उत्पन्न होत असावे म्हणून आज्ञा जाली. त्याजवरून शास्त्राचार, विष्णुपुराणातील दंडनीती, राजधर्म, राजगुरू व रमलशास्त्र व कारकिर्द वडिलार्जित होत्या... दिनचर्या, पराक्रम, कथाही होत्या, त्याचे आश्रये लेहून निवेदन केले की...'

पेशवेकालीन हरिवंशाची बखर लिहिणारा बखरकार सांगतो, 'त्यात वडिल कृष्णभट बापाजी यांचे वंशाचा व किर्तीचा विस्तार लिहतो... त्यांनी श्रीमंत पेशवे यांची सेवा ऐकनिष्ठपणे करून तैनाता व जहागिरी संपादन केल्या. त्या कसल्या केल्या, पेशवे यांची सेवा कशी केली व पराक्रम कसे केले ते वर्णन करिता..'

शिवछत्रपतीच्या ९० कलमी बखरीत, बखर लिहिण्यामागची प्रेरणा अशी सांगितली आहे, 'सदरहू आख्यान संकलित ९० प्रकरण पुण्यश्लोक राजा याची कथा वर्तती ती लिहिली जाते... वडीली संग्रह केला होता. रायगड दप्परी वंशावळी होती. त्याची तालीक वडिलापाशी होती. संकलित लिहून ठेवली होती''

काहीवेळा बखरकारांना त्यांच्या आश्रयदात्यांकडून इतिहास-लेखनाचा आदेश दिला गेल्याचे आढळते. 'सभासदाची बखर मध्ये राजाराम महाराजांनी कृष्णाजी अनंत सभासद यांना जी आज्ञा केली ती प्रारंभी नमुद केली आहे. 'आपले पिते थोरले राजे याणी इतका प्रराक्रम केला व चार पातशाहींशी दावा लाविला, ऐसा पराक्रम केला ऐसे असतां

औरंगजेब येऊन (त्याने) किल्ले किल्ली अनर्थ मांडला याचा अर्थ काय? तुम्ही पुरातन, राज्यातील माहीत (गार) लोक आहात तरी किस्तकाबिलपासून चरित्र लिहून देणे म्हणोन आज्ञा केली.”^{१०} येथे आश्रित या अर्थाने लिहित असताना अतिशयोक्ती होणे किंवा अद्भूततेकडे झुकणे क्रमप्राप्त होते. जेजे विरतेकडे, पराक्रमतेकडे झुकणारे आहे त्यामध्ये वर्णनात्मकता येणेही अपरिहार्य असते, त्याच्यातून लेखन झाल्यामुळे कदाचित वास्तवतेकडे किंवा ऐतिहासिकतेकडे फारकत होण्याची शक्यता नाकारता येणार नाही.

बखरनिर्मितीमागील ही प्रयोजने, प्रेरणा व त्याचे स्वरूप पाहता हे लक्षात येते की बखरकाराची भूमिका ही इतिहास लेखकाची नव्हती. श्रेष्ठ व्यक्तिजीवनाचा विचार करणे, तो विचार करित असताना त्याच्या जीवनातील प्रसंग घटनांचे विश्लेषण करणे, ज्यामुळे सामान्याना एक सन्मार्ग, सद्गती मिळून त्यांचा उद्धार करणे अशी श्रद्धा दिसते. श्रेष्ठ जीवन हे अनुकरणीय असते ही महत्त्वाची धारणा या लेखनामागे असलेली दिसते. स्वकीयांच्या कार्य आणि कर्तुर्वाबद्दल आदर व श्रद्धा तर परकीयांनी केलेल्या अन्याय अत्याचाराबद्दल चिढ किंवा उद्वेगाचे उद्गार यामुळे वाचकांच्या मनावर एक संस्कार घडावा या हेतूने हे लेखन झालेले दिसते. अनेकदा या इतिहासकारांच्या शौर्याची पराक्रमाची कथा वर्णित असताना त्याची तुलना ते पौराणिक आदर्श समजल्या जाणाऱ्या व्यक्तींशी करतात. उदा. सभासदाची बखरमध्ये “शिवाजी राजाही भीमच त्यानीच अफजल मारिला, हे कर्म मनुष्याचे नव्हे. अवतारीच होता तरीच हे कर्म केले. यश आले. तसेच साहिस्तेखानाच्या पारिपत्याचे वर्णनकरताना त्यास ‘रावण’ असे संबोधले आहे. राजा शिवाजीचे चरित्र रेखाटीत असताना, कोणत्याही प्रसंगी न डगमगणारे, प्रसंगावधान राखणारे, मोहिमामध्ये साहस दाखविणारे अशा शिवाजीराज्याच्या शौर्याचे वर्णन ते करतात. यावरून ह्या शौर्यकथांतून जनसामान्यामध्ये त्याचे महत्त्व कळेल व एक आदर्श म्हणूनही भविष्यकाळातील लोकांसमोर ते राहिल. ते केवळ आदर्श राजे नव्हे तर आदर्श पुत्र, आदर्श बंधू, आणि आदर्श पिता होते. त्यांच्या कार्यांच्या व कर्तृत्वाच्याद्वारे जनसमुदायांच्या मनामध्ये श्रद्धा निर्माण करणे हे त्यामागचे प्रयोजन दिसते.

भाऊसाहेबाची बखर मध्येही भाऊसाहेबाविषयी भाऊसाहेब ‘ईश्वरी अंश’, ‘अवतारी’ इत्यादी आदरार्थी संबोधने आलेली आहेत. (पृ. १५०-१३८) अंगावर ब्रह्मांड कोसळले तरी हिंमत हरली नाही. भाऊसाहेब यांजप्रमाणे पराक्रमी दुसरा होणे असाध्य गोष्ट.’ (पृ. १३४-१३५) तसेच त्यांची तुलना करताना बखरकार म्हणतात रामचंद्रजी वनवासास गेलियावर मागे राजा दशरथास रघुनाथ-वियोगाचें दुःख होऊन राम! राम! म्हणता शोक करून प्राणत्याग केला, त्याप्रमाणे नानासाहेब भाऊसाहेबांच्या शोकें निधन पावले!”

बखरकारांच्या समोर लेखनाचा आदर्श म्हणून ह्या ‘तवारिखां’, व ‘अखबार’ हे होतेच. तसेच त्यातील आशयासाठी त्यांच्या समोर प्राचीन परंपराचे श्रेष्ठत्व होते. म्हणून रामायण महाभारता सारख्या महाकाव्यातील कला ह्या धार्मिकतेशी जुळणाऱ्या होत्या या बखरीतील नायक हा अवतारी पुरुष आहे अशी भूमिका बखरकार अनेकदा स्वीकारतात. भाऊसाहेबांच्या बखरीचा लेखक भाऊसाहेब व नानासाहेब यांच्यामध्ये ईश्वरी अंश असावा असे सांगतो. तसेच शिवराय हे ईश्वरी अवतार आहेत असेही श्रद्धापूर्वक सांगतो. उदा. शिवरायाच्या जन्माच्या पूर्वी शहाजीराजांना जो दृष्टांत झाला, त्याचे वर्णन करताना सभासद बखरकार सांगतो, ‘रात्रौ श्रीशंभुमहादेव स्वप्नात येऊन प्रसन्न होऊन बोलिला जें, तुझ्या वंशात आपण अवतार घेऊं. देवब्राह्मणाचें संरक्षण करून म्लेंछांचा क्षय करतो, दक्षिण देशाचें राज्य देतो. म्हणोन त्रिवार वचन करून वर दिला.’^{११}

मानवी मन हे नेहमी अद्भूत, रौद्र, वीर व करुणतेकडे झुकलेले दिसते व त्याचा पुरेपुर परिणाम वाचकांच्या मनावर घडविणे हे बखरकाराचे उद्दिष्ट असलेले दिसते. विचाराबरोबरच भावनेलाही यामध्ये महत्त्व आहे व ही भावना संस्कृतीने पोसलेली आहे याची तीव्र जाणीव या बखरीतून बखरकारांना करून द्यायची आहे.

इतिहासाचार्य वि. का. राजवाडे यांना बखरीतील इतिहासप्रामाण्याचा विचार करणे अगत्याचे वाटले. राजवाड्याच्या मते बखरीच्या लेखनामध्ये अतिशयोक्ति असल्याने त्यांच्या लेखनामध्ये इतिहासाच्या दृष्टीने अनेक प्रमाद व उणिवां जाणवतात. बखरीकडे ऐतिहासिक पुरावा म्हणून पाहत असताना बखर लिहिण्यामागची प्रेरणा व प्रयोजन याचा

विचार करता येईल. ह्या बखरी म्हणजे वास्तवतेचा आधार घेऊन लिहिलेले लेखन आहे ते वास्तव नाही. बखरीमध्ये अनेक ठिकाणी सनावळी आलेल्या आहेत त्यामुळे वास्तवतेला धरून लिहिलेले असले तरी पूर्णपणे ते वास्तव म्हणता येणार नाही. बखरीमध्ये असलेली अतिशयोक्ती, पाल्हाळिकता व इतिहासाशी व सत्यतेशी असलेली फारकत पाहता असे दिसते की बखर हा इतिहास सांगण्याच्या उद्देशाने निर्माण झालेला प्रकार नाही तर तो एक वाड.मय प्रकार आहे त्यामुळे अतिशयोक्ती, अद्भूतता हे साहित्यिक गुण आहेत. या वाययीन गुणाचा आस्वाद रसिकतेने घेणे आवश्यक आहे.

साहित्य समृद्धीसाठी व माणसाच्या समृद्ध व्यक्तिमत्त्वासाठी साहित्यकला निर्माण होते. एकप्रकारे लेखकाच्या व वाचकांच्या दृष्टीने असलेले हे प्रयोजनच आहे. मुळात बखर हे साहित्य आहे त्याला आपण इतिहास म्हणत नाही. यामध्ये आलेली चरित्रे व हकीगती ह्या वास्तव जीवनाशी फारकत दाखवित असल्या तरी त्या पूर्णपणे काल्पनिक नाही. त्याला जशा भावलेल्या आहेत, जाणवलेल्या आहेत त्याप्रकारे त्याचे चित्रण बखरकार करतो. आधुनिक चरित्र वाड.मयाची वैशिष्ट्ये त्यांना लागू होत नाहीत. चरित्र लेखनाच्या दृष्टीने ऐतिहासिक सत्य हे अधिक महत्त्वाचे असते. ही जाणीव आधुनिक आहे. म्हणून त्याला चरित्रे न म्हणता केवळ ती त्या आशयानुरूप निर्माण झालेली व्यक्तिचित्रे आहेत. स्त्री-पुरुषांच्या कर्तृत्वाने आणि पराक्रमाने भारताच्या नकाशामध्ये महाराष्ट्राला एक वेगळी प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे कार्य या बखरीचे केले आहे.

‘श्रद्धा’ हे मध्ययुगीन सामाजिक जीवनातील एक प्रमुख मूल्य होते. मानवी मनाला दिव्यतेविषयी व अद्भूतते विषयी नेहमीच आकर्षण असलेले दिसते. मानवी मनाला या दिव्य आदर्श माणसामध्ये देवत्व पाहण्याची प्रवृत्ती व देवत्वामध्ये मानवी स्वभावगुण पाहण्याची प्रवृत्ती ही माणसामध्ये उपजत असलेली दिसते. थॉमस फुल्लर यांनी चरित्रलेखनाची प्रयोजने सांगतांना हेच सांगितले आहे की ‘चरित्रात्मक लेखन प्रामुख्याने ईश्वराची किर्ती म्हणून, व्यक्तिचे चरित्र सांगायचे म्हणून, मृत व्यक्तीची स्मृती संरक्षित करावयाची म्हणून, आदर्शाची निर्मिती करावयाची म्हणून, वाचकांना आनंद द्यायचा म्हणून किंवा स्वतःचा प्रामाणिक मार्गाने काही फायदा मिळावा म्हणून होत असतो. अशा या व्यक्तीजीवनामध्ये घडणाऱ्या विविध घटनांची कलात्मकतेने नोंद करून त्या व्यक्तिजीवनाची व त्या व्यक्तिमत्त्वाची नवनिर्मिती बखरकारांनी केलेली दिसते. बखरकारांनी आपल्या लेखनाद्वारे स्मृतीच संरक्षून ठेवलेल्या दिसतात. धर्मप्रवर्तन व सामाजप्रबोधनाबरोबर कलानंद देणे हे कलाप्रयोजन बखरकारांना मान्य होते. त्यातून समाजाच्या व संस्कृतीच्या सर्वांगांना स्पर्श करणे व व्यापणे हा हेतू सहजसाध्य झालेला दिसतो.

संदर्भ ग्रंथ :

१. कृष्णाजी अनंत सभासदविरचित श्री शिवप्रभूचे चरित्र (सभासद बखर) समर्थ प्रकाशन, औरंगाबाद पृ. ८, संपा. पठाण, यू. म.
२. जोग, रा. श्री., अभिनव काव्यप्रकाश, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, १९९१, पृ.३४
३. उ. नि. कृष्णाजी अनंत सभासदविरचित श्री शिवप्रभूचे चरित्र (सभासद बखर) औरंगाबाद पृ. ८७
४. जोशी, प्र. न., राजवाडे विचारदर्शन, व्हीनस प्रकाशन, पुणे, पृ. २२९
५. भाऊसाहेबांची बखर कृष्णाजी शामराव, साहित्यसेवा प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९५, पृ.९, संपा. कामतीकर प्रकाश ,
६. तत्रैव, पृ.१०
७. तत्रैव, पृ.१०
८. तत्रैव, पृ.११
९. तत्रैव, पृ.११
१०. तत्रैव, पृ.१०
११. जोशी, शं. ना., भाऊसाहेबांची बखर, पुणे विद्यार्थीगृह प्रकाशन, पृ. १४५
१२. उ. नि. कृष्णाजी अनंत सभासदविरचित श्री शिवप्रभूचे चरित्र, पृ. ११
१३. उ. नि. राजवाडे विचारदर्शन, पृ. २३